

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal
E-ISSN: 2602-3792
Haziran/June, 2020/ 4 (1): ss-pp 44/66

Din Çalışmalarında Antropoloji
Anthropology in Religion Studies

İsmet Tunç

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi ABD.
Assist. Prof. Dr., Şırnak University, Faculty of Divinity, Department of History of Religions
Şırnak, Turkey, tuncismet@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4767-8412>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: Nisan/ April 2020
Kabul Tarihi / Date Accepted: Haziran/ June 2020
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran / 15 June 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran / Summer-June
DOI: <https://doi.org/10.46595/jad.739043>

Cite as / Atıf: Tunç, İsmet. "Din Çalışmalarında Antropoloji", *Journal of Analytic Divinity*, 4/1 (June2020): 44-66.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Copyright © Published by Özcan Güngör, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Studies, Ankara-Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Antropoloji, erken dönemlerden itibaren insana ve çevresine dair bilgilerin toplandığı, günümüze kadar da bu faaliyetlerin devam ettiği çok alanlı bir disiplindir. Geniş bir kapsama sahip olan antropolojinin önemli çalışma alanlarından biri de din konusudur. Antropolojide din, çok farklı bakış açılarıyla ele alınan ve hakkında çok fazla konuşulan kavramların başında gelir. Antropolojide çok fazla ilgi gören bir alan olarak dinin kültürel boyutuna odaklanılan bu çalışmada, din hakkındaki farklı söylemlerin bir araya getirilmesi ve antropolojinin dine olan yaklaşımının sınırlarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca din hakkında yapılan değerlendirmelerde dinin “kültürel evrensel” boyutuna dikkat çekilmiş ve anlaşılmasında teosentrik bakış açısının yeterli olup olmayacağı meselesi irdelenmiştir. Bu bağlamda antropolojinin dine bakışı ve onu ele almadaki önceliği vurgulanarak, din olgusuna farklı çerçevelerden açıklama yapan bilim insanlarının görüşleri ele alınmış, antropolojik açıdan dine ve dinsel olgulara bakış açısının belirlenmesi için bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Antropoloji, Din Antropolojisi, Dinler Tarihi, Din ve Kültür

Abstract

Anthropology is a multidisciplinary science in which information about people and their environment has been collected from early ages and these activities have been continued until today. One of the important fields of study of anthropology, which has a wide scope, is the subject of religion. In anthropology, religion is one of the concepts that are dealt with from very different perspectives and are talked about a lot. In this study, which focuses on the cultural dimension of religion as an area of great interest in anthropology, it was aimed to combine different discourses about religion and to determine the limits of anthropology's approach to religion. In addition, in the evaluations made about religion, the “cultural universal” dimension of religion was pointed out and the question of whether the theosentric perspective would be sufficient for understanding religion was also examined. In this context, by emphasizing the anthropology's view of religion and its priority in addressing it, the views of scientists who explain the phenomenon of religion from different frameworks were discussed, and some evaluations were made to determine the anthropological perspective on religion and religious facts.

Keywords: Anthropology, Anthropology of Religion, History of Religions, Religion and Culture ment.

Giriş*

Antropoloji sözcüğü etimolojik olarak *anthropos* (insan) ve *logos/logia* (bilim) kavramlarından oluşmakta ve kısaca *İnsanbilim* anlamına gelmektedir.¹ Antropoloji bilimi, 15. yüzyılın sonlarında meraklı bazı maceraperest kişilerin, tüccarların ve misyonerlerin farklı kültürlerle karşılaştıktan sonra yazdıkları veya doğrudan anlattıklarından doğmuştur denilebilir. Bu kişilerin ziyaret ettikleri yerlerdeki çeşitli insan ırkları, farklı kültürler ve coğrafyalardan elde ettikleri bilgiler antropolojinin doğuşu için önemli veri kaynağı oluşturmuştur. Bunun yanında antropolojinin kavram olarak bilimsel bir disiplini çağrıştırmaya ise 16. yüzyıla denk gelmektedir. Latince *antropologium* terimi Orta Avrupalı yazarlarca anatomi ve fizyolojiyi karşılayacak şekilde kullanılmıştır. 17. ve 18. yüzyılda Avrupa'da Tanrı'nın insani özelliklerine dikkat çekmek için ilahiyat çevrelerince bu terim kullanılmaya başlamıştır.² Antropolojinin bir disiplin olarak ortaya çıktığı merkezler ise Fransa, İngiltere, ABD ve Almanya olmuştur. Antropoloji, bu ülkelerde kurulan bilim dernekleri vasıtasıyla yaygınlaşmıştır.³

Antropoloji, (din, hukuk, siyaset, ekonomi, eğitim vb.) kültürün içindeki tüm fenomenlerin toplumsal yapıdaki işlevlerini anlamaya çabalar. Antropolojik uğraşın temelinde insanların kendi durumlarını anlamının yanında, kendileri dışında farklı topluluklar hakkında bilgi alma çabası bulunur. Bu çaba çoğunlukla etnografik veriler aracılığıyla anlamlı bir bütün haline getirilmektedir. Kabul edildiği üzere etnografya, aynı zamanda pek çok sosyal bilim alanına bilgi aktarımının sağlandığı bir alandır. Burada etnografyanın, antropolojinin de içinde yer aldığı sosyal bilimlerde kullanılması ile toplumsal sistemlerin yapısal örgütlenmesinden daha çok, insanların toplumsal süreçleri gündelik pratikler yoluyla nasıl ürettiklerine odaklanma imkânı doğmuştur.⁴

Kültürel farklılığa değer verilmesi bakımından antropolojinin insan bilimleri arasında özel bir konumu vardır.⁵ Çeşitli toplumlara ait kültürlerin incelenmesi sırasında ortaya çıkan farklı ve aynı zamanda gizemli inanç formlarının incelenmesi ile her türlü olguya özel bir ilgi duyulmaktadır. Antropoloji, tarihsel olarak gerek dini-manevi alanda gerekse insanın doğayla olan ilişkisinde inanca dair ortaya çıkarılan manevi formlar ile bunların yorumlayıcı bakış açılarını bilimsel anlayışla bir araya getirilme yöntemine dayanmıştır. Bununla birlikte insani değerleri görmezden gelen ya da küçümseyen aşırı pozitivist yaklaşımlarda bu yöntem zaman zaman göz ardı edilmiştir. Dinin insan hayatındaki etkisini tek taraflı değerlendirme ya da gözden düşürme gibi yaklaşımların,

* Bu çalışma, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarında Antropolojinin Etkisi" isimli doktora tezinden üretilmiş ve gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

¹ Sibel Özbudun, "Antropoloji", *Antropoloji Sözlüğü*, ed. Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 47.

² Sibel Özbudun vd., *Antropoloji: Kuramlar / Kuramcılar* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2007), 9.

³ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 671

⁴ Baudouin Dupret vd., "Giriş", *İslami Pratiklere Etnografik Yaklaşımlar*, ed. Baudouin Dupret vd. (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2017), 9.

⁵ Brain Morris, *Religion and Anthropology: A Critical Introduction* (New York: Cambridge University Press, 2006), 2.

insanı anlamada yeterli olamayacağı anlayışı din antropolojisinde önemle vurgulanan noktaların başında gelmektedir.

1. Din ve Din Antropolojisi İlişkisi: Kavramsal Çerçeve

Din antropolojisi, sosyal-kültürel antropolojinin bir alt dalıdır ve antropolojik yaklaşımı esas alarak dini ve dinin ilişkili olduğu toplumu araştırmayı konu edinir. Din antropolojisi geçmişten günümüze, insanın kültürel geçmişini dini nitelikli her türlü olguyla etkileşimini ele alır. Böylece inanç olgusunun teosentrik yaklaşımın yanında kültürel boyutunun da anlaşılması sağlanır.

Din, antropologlar tarafından incelenen kültürün en önemli ve karmaşık yönlerinden biri olarak kabul edilir. Dine dair bilinen en önemli husus, dinin her toplumu için temel kabul edildiği ve diğer kültürel kurumlar ve sosyal yapılarla önemli ölçüde etkileşim içinde olduğudur. Dolayısıyla din konusu, konu hakkında çalışanlara geniş bir ifade yelpazesi ve aynı zamanda potansiyel olarak geniş kapsamlı çıkarımlar sunar. Dinin doğasındaki karmaşıklığından dolayı bir tanım üzerinde fikir birliğine ulaşmak zordur.⁶

Din, antropolojide önemli bir alandır ve önemi gittikçe artmaktadır. Bu önem antropolojinin içinde dine özgü bir çalışma tarzının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Din antropolojisi denilen bu kategori sadece geçmiş toplulukların geçmişteki dini inançları konusunda yapılan araştırmaları kapsamaz. Günümüzde gözlenen dini tezahürler de din antropolojisinin ilgi alanındadır. Örneğin; Müslümanların bir kısmının Hz. İsa'nın evrensel bir kişilik olarak kabul etmesi, O'nun tanrısal buyruk olarak gelecek bir zaman diliminde yeryüzüne ineceğine dair kadim anlatılar ve kutsal metinlerin buyruklarına bakış açıları modern dönem din antropolojisinin ilgilendiği konular arasındadır. Aynı şekilde Müslümanların, Avrupa toplumları ile kültürlerarası ve dinler arası diyalog imkânının olup olmadığı konusu da modern dönem din antropolojisinin ve dinler tarihçilerinin ilgi duyduğu konulardandır.⁷ Bu durum antropolojinin modern ve geleneksel tezahürleri arasındaki ortak bir noktaya dikkat çekmeyi gerektirir. Antropoloji insandaki temel din duygusunun antropolojik kökenlerini, bu hususların insan faktörü ile ne tür anlam ve pratik değişikliklerine uğradıklarını ele alma imkânı sağlamaktadır. Bu açıdan geleneksel ve modern toplumlarda benzer işlevler yüklenen ritüeller toplumsal hayatı kolaylaştırmaları bakımından din çalışmalarında oldukça ilgi görürler. Burada -sembolik anlamda- ritüellerin toplumsal hayatı kolaylaştırdıkları, kimi noktalarda anlaşılır olmasını sağladıkları ve belli bir düzenin sağlanmasında olumlu katkı yaptıkları düşünülmektedir.⁸ Yine postmodern anlayışların dinlere yönelik kuşkulu yaklaşımlar geliştirmeleri ve toplumdaki görünürlüklerini kültürel, siyasal ve sosyal yansımalar olarak değerlendirmedeki eğilimleri tartışılmaya değer önemli konulardandır. Antropoloji toplumsal yapıların değişme dinamiklerini gözlemleyerek bu konular hakkında daha objektif yaklaşımlar geliştirebilir.⁹

⁶ Paul Rutledge, "Anthropology of Religion: Three Major Anthropological Figures in Contemporary Religious Thought". *The East Asia Journal of Theology* 3/1 (1985), 76.

⁷ Aliye Çınar, *Sosyolojik ve Antropolojik Açından Dine Bakış* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 38.

⁸ Mary Douglas, *Saflık ve Tehlike: Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi*, çev. Emine Ayhan (İstanbul: Metis Yayınları, 2007).

⁹ Mustafa Alici, "Çağdaş Din Bilimleri Metodolojisinde Modernizm-Postmodernizm Tartışmaları". AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi 5/12 (Mayıs 2017), 42.

Antropolojik açıdan dinden söz edilmesi onun daima teolojik bir kavramı çağrıştırdığı anlamına gelmemektedir. Antropoloğun din kavramıyla kastettiği şey, insanın, kutsal olarak kabul ettiği "öte dünya inancının" kişinin içinde yaşadığı alana olan etkisinin yansımalarıdır. Antropologlar hiç kimsenin ya da toplumun böyle bir dini hayattan kopuk olmadığını düşünmektedirler. Dolayısıyla ölümler kültürü (atalar kültürü) büyüye inanma, canlandırma, kötü ruhlar, ruha tapma, güneş-ay-yıldız kültürleri bir şekilde hayatta aktif şekilde insanlar arasında çeşitli dini ritüellere konu olmaktadır. Bu tür oluşumlar, sosyal hayatın vazgeçilmez bir parçası olarak toplumlarda yer edinmişlerdir.¹⁰ Din antropolojisinin etki alanı, bu uygulamaların toplumsal hayatı düzenlemesindeki etkinliğini, toplum ya da toplumlar arasında belli bir koordinasyonu sağlamasındaki başarısının altında yatan nedenleri açığa çıkartmaktadır. Bu bağlamda birbirlerinden uzakta olmalarına rağmen aynı dini duygularla birliktelik hissi duyan insanları bir arada tutan dinin bu başarısındaki gizemleri anlamak ve açıklamaya çalışmak zor olduğu kadar anlaşılması toplumsal yapıyı çözümlemede hayati öneme sahiptir.

Din antropolojisi bakımından dinin zihnen toplumsal bir olgu olarak ne anlama geldiğinin anlaşılması önemlidir. Zira çok sayıda tanımı yapılabilen kültürün dinin algılanmasında önemli bir işlevi vardır. Buna göre antropolojik yol olarak imgelem üzerinden toplumu meydana getiren bireyin düşünme, inanma, yaşam biçimi gibi farklı kategorileri aracılığıyla din anlaşılacaktır. Antropolojik yol zihinsel imgeleri iki kutba ayırır. Birincisi biyolojik bir kutup iken diğeri ise yine belli kültürde dinde, dilde, uygarlıkta temsil edilen bir kutuptur. Dolayısıyla bu iki kutup arasında antropolojik yol olarak tanımlanan şey, tasavvur edilerek nesneye yüklenen anlamdır. Buradaki temel amaç, farklı kültürler arasında meydana getirilen tasavvur/engelem biçimleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaktır. Din antropolojisi açısından dini olguya yüklenen şeyin anlaşılabilmesi, o alana ilişkin kültürel kodların iyi çözümlenmesiyle mümkün hale gelir. Bu bakımdan toplumsal tasavvurun çözümleme modelinde antropolojik yolun kullanımı tercih edilmektedir. Burada farklı kültür ya da toplum içinde benzer olguların çözümlenmesi ve anlaşılması hedeflenmektedir.¹¹

İnsana dair tüm kültürel süreçleri araştırma konusu yapan antropolojinin bünyesinde yer alan din antropolojisi, günümüz din algısını sadece kitabî ya da teosentrik bir perspektiften ele almaz, aynı zamanda kısmen dinin dışında kalan olgulara da ilgi gösterir. Dolayısıyla sadece basit birer kültürel form olarak görülen ayrıntılar din antropolojisi açısından ilgi çekicidir. Belli bir kültür çevresinde gelişen ve devamlılığı sağlanan dini olgular araştırmaya değer görülür ve antropoloji bunların mevcut kültür içinde ne anlam taşıdıklarına kendinden cevaplar bulmaya çalışır.

Felsefi antropolojide dini bilginin mahiyeti konusunda Takıyettin Mengüşoğlu (1905-1984), dinin, hangi şekilde ortaya çıkarsa çıksın, verdiği bilginin doğal hayat bilgisi gibi geniş ve önemli bir konumda olduğuna dikkat çekmektedir. Doğal hayat bilgisi nasıl ki tüm insanlığa sesleniyorsa dini bilgi de tüm insanlığa seslenmektedir. Bu bakımdan din de

¹⁰ İsmail Engin, "Din Antropolojisi Üzerine Kısa Bilgiler", *Folklor/Edebiyat* VI/22 (2000), 187.

¹¹ Kubilay Aktulum, "İngelemin Antropolojik Yapıları ve Folklor: Gilbert Durand'ın Arketipsel Sınıflandırma Modeline Giriş", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* 19/19 (2018), 1.

tüm insanlık için ortak bir alandır. İnsanların kendisine, doğaya, dünyaya ve var olan tüm şeylere ait bilgisi dini bilgidir. Zira dini bilgi, insana dair tüm hayat formları hakkında bilim ve felsefenin dahi yanıt vermekte zorlandığı sorulara yanıt verebilen toplam/bütün bilgidir.¹² Dolayısıyla insanlık kültürünün oluşumunda dinî bilgi önemli bir rol oynamaktadır. Bu rol kültürel yapının temel dinamiğini oluşturmaktadır.

Sosyal ve kültürel antropolojinin inancı konu edinen bir alt dalı olarak din antropolojisi, kendine has yaklaşımıyla dinî ve onunla ilişkili olan toplumsal kurumları incelemektedir. Fakat bu yaklaşım dini bir görünüş arz etse de temel olarak teolojik ya da ilahiyat temelli yaklaşımlardan farklıdır. Bunu din ve hayat arasında kurulan ilişki üzerinden daha iyi anlama imkânına sahibiz. Teolojik perspektiften bakıldığında hayat, dinî yaşamın bir sonucu olarak görülür. Yani hayat, varlıkların ve eşyanın bir yaratıcı tarafından yaratılmış olduğu inancı temelinde açıklanmaya çalışılır. Bunu en çarpıcı biçimde Ramazan ayında camilerin minareleri arasına asılan mahyalarda göze çarpan "Din, hayattır!" ifadesi yansıtır.¹³

Bir dini anlamak için çoğunlukla o dinin kutsal metinlerine bakılmaktadır. Dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda dinlerin anlaşılabilirliği, kaynak olarak gösterilen kutsal metinlerin tam olarak anlaşılıp anlaşılmasına bağlıdır. Georges Dumézil (1898-1986), Mircea Eliade'nin (1907-1986) "Dinler Tarihine Giriş" kitabı için yazdığı ön sözde, din üzerine düşünenlerin, dini tanımlamada uzun süredir dini görüngüleri tek bir ortak ögeye indirgemeye açıklanabileceğini düşünüp bu yöndeki çabalarının zamanla yanlışlandığını ifade etmektedir. Ona göre tanımlanamayan, söyleme aktarılamamasından dolayı belirsiz kalan ve yetersiz tanımlanan, her söz edildiğinde varlığına inanılan gizemli bir güç olarak din son derece karmaşık bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ Dolayısıyla dinin evrensel bir özellik göstermesi, çeşitli şekillerde tezahür etmesi ve heterojen bir yapıda olması kapsamlı, yeterli ve özenli bir tanım bulmayı hemen hemen imkânsız hale getirmektedir.¹⁵

Antropolojik perspektiften bakıldığında dini tanımlamak ve onun kapsamına dair öngöründe bulunmak oldukça güçtür. Bu konudaki her türlü tanımlama girişimi bir alanı diğerinden belli oranda ayırt eden sınırları çizmeyi gerektirir.¹⁶ Öyleyse mevcut bir dinin nelerden oluştuğunu bilmek faydalıysa; genel olarak dinin ne olduğunu bilmek çok daha önemlidir. Din kelimesinin Latince *Religare* ve *Religio* kelimelerinden geldiği söylenmektedir. Buna göre birinci kelime *bağlanmak*, ikincisi ise *ibadet* anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla din Tanrı'ya yapılan ibadet anlamına gelmektedir.¹⁷ Ayrıca din "yol, hukuk, hesap günü, yaşam biçimi" olarak tanımlanmasının yanında, bir inanç sisteminde kutsala, metafizik değerlere veya tanrı fikrine yer veren ve inananlara bir yaşam biçimi öngören bir sistem olarak da tanımlanabilir.¹⁸ Bunun yanında Batı'da yapılan din tariflerine bakıldığında Rudolf Otto (1869-1937) dini, insanın kutsal saydığı şeylerle olan ilişkisi olarak

¹² Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988), 88-89.

¹³ Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 30.

¹⁴ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Aslan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009), 19.

¹⁵ Günter Kehler, "Din Sosyolojisi", *Din Sosyolojisi*, çev. Mehmet Emin Köktaş, ed. Yasin Aktay-Mehmet Emin Köktaş (Ankara: Vadi Yayınları, 2007), 23.

¹⁶ Sibel Özbudun, *Antropoloji Gözüyle: Sınıf, Kültür, Kimlik Yazıları* (Ankara: Ütopya Yayınevi, 2014), 351.

¹⁷ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005), 165.

¹⁸ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 1998), 96.

tanımlarken, Max Müller (1823-1900)'e göre din, insanın sonsuzu kavramasını sağlayan, akıl ve mantığa tabi olmayan, zihni bir meleke ve yetenektir. Emile Durkheim (1881-1917), dini bir cemaatin oluşmasını sağlayan ayin ve inançlar sistemi; Ludwig Feuerbach (1804-1872) ise dua, kurban ve inançla kendini gösteren bir arzu olarak tanımlamıştır. James G. Frazer (1854-1941) dini, insan hayatı ve doğanın akışını kontrol ettiğine inanılan insanüstü güçlere yakarış olarak tanımlamıştır.¹⁹

Batı'daki din tanımlarında, dindeki kutsal kavramı ve insanın kutsalla olan ilişkisi belirleyici olmuştur.²⁰ Yahudi ve Hristiyan kültür ortamında yaşamış olanların din tanımlarının yanı sıra, İslam kültür ortamında yaşamış olanların din tanımlarına bakıldığında ise Seyyid Şerif Cürcâni (1340-1413) dini, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği şeyleri kabule çağıran ilahi bir kanun olarak tanımlarken, Tahanevî'ye göre din, akıl sahiplerini kendi iradeleriyle salâha, ahirette felaha sevk etmektedir. Anlaşılacağı gibi bilim insanlarının yetiştikleri ortamın etkisiyle din konusunda belli tanımlar yaptıkları görülmektedir. Abdurrahman Küçük ise din tanımında daha çok ahlaki kurallara vurgu yapmaktadır. Küçük'e göre din, inanç ve davranış şekilleri ile insanlar arası ilişkileri düzenleyen genel kurallar bütünüdür.²¹

Din sosyal bir kurum ve sosyo-kültürel bir sistemdir. Bu nedenle sadece bir ideoloji ya da inançlar sistemi veya sembolik bir sistem, aşkınlığın farkındalığı ya da gizeme dair bir duygu olarak bakıldığında din anlaşılabilir. Bir Batı düşüncesinin kategorisi olarak dini tanımlamak için çok sayıda kitap ve makale mevcuttur ve bunlar ekonomi, kültür, gerçekçilik, akıl gibi tarihsel yörüngelere ve farklı bağlamlar içeren çeşitli anlamlara gelir. Bu konuda kutsalı, manevi varlıkları, doğaüstü güçleri, gizemi veya gizli güçleri rahatlıkla ifade eden başka terimler söz konusu olsa da antropologlar dini, kültürel olarak belirlenmiş insanüstü varlıklarla kültürel olarak şekillendirilmiş etkileşimlerden oluşan bir kurum olarak tanımlamaktadırlar.²²

Din tanımlarında bir birlik olmadığı düşünülürse, konu üzerine düşünenlerin meraklarını her zaman üst seviyede tutan bir problem olarak algılanır, çünkü konu tüm insanlığı ilgilendiren karmaşık bir yapıya sahiptir.²³ Dinin anlaşılmasının nedeni olarak çoğunlukla beklenmedik, bilinmeyen, akıl yoluyla denetlenemeyen olaylar ve gelişmelerin yarattığı korku, kaygı ve depresyon durumlarını karşılamak, üstesinden gelmek üzere dini inanç pratiklerine başvurma gösterilir. Bu anlamda din toplulukların gündelik yaşamında bilimsel-teknolojik etkinliğin yanında insan hayatını tamamlayıcı bir anlayışla ortaya çıkar.²⁴ Dolayısıyla din konusunda çeşitli teorilerin ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Bu teoriler, belli görüşler ve yaklaşımlar çerçevesinde açıklanmaya çalışılan din olgusunun farklı boyutlarına odaklanmamıza olanak vermektedir. Brain Morris'e göre bu yaklaşımlar şöyle ifade edilebilir:²⁵

¹⁹ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2004), 13.

²⁰ Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, 13.

²¹ Abdurrahman Küçük vd., *Dinler Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 3-4.

²² Morris, *Religion and Anthropology*, 1.

²³ Emile Durkheim, *Dini Hayatin İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın (Ankara: Eskiye Yayınları, 2011), 15.

²⁴ Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 24.

²⁵ Morris, *Religion and Anthropology*, 3-7.

1. Entelektüelist Yaklaşımlar: Edward B. Tylor ve James G. Frazer'in klasik çalışmalarından ortaya çıkmış olan bu yaklaşım, dinin evrendeki hadiseleri açıklamanın en iyi yolu olarak anlaşılabilirliğini ifade etmektedir.

2. Duygusalçı Yaklaşımlar: Psikolojik din teorilerinin geçmişi David Hume ve Benedict De Spinoza'ya kadar uzanmaktadır. Bu yaklaşım, dinin duygusal strese bir cevap niteliğinde olduğunu izah eder. Böylece korku ve kaygıları hafifletmeye yardımcı olduğunu savunmaktadır. Bronislaw Malinowski'nin biyolojik işlevselliği ve Sigmund Freud'un psikanalitik teorisi, bu yaklaşımın dinleri ve büyüü anlamada klasik örnekleridir.

3. Yapısalcı Yaklaşımlar: Claude Levi-Strauss'un önemli eseri Yapısalcılık ile tanımlanmış olan bu yaklaşım, kültürün bir iletişim biçimi olduğunu vurgulamakta ve yapısal dilbilimden -özellikle de Ferdinand de Saussure'nin çalışmalarından etkilenerek-kültürün gramerini açıklamaya çalışmaktadır. Böylece mitoloji, büyü, sembolizm ve totem sınıflandırmaları gibi düşünce sistemleriyle onların altlarında yatan ve sıklıkla gizlenen "sembolik mantığı" ortaya çıkarmak hedeflenmektedir.

4. Yorumlayıcı Yaklaşımlar: Semantik, sembolik, semiyotik veya hermenötik olarak farklı tanımlanmış olan bu yaklaşım, özellikle yapısal-işlevselciliğe karşı bir tepkinin yanı sıra bu alanda gelişmeyi de temsil etmektedir. Yorumlayıcı antropoloji, temelde toplumsal gerçekliği hem ifade eden hem de şekillendiren bir anlamlar sistemi olmasının yanı sıra insanların kimlik eğilimlerine, duygularına ve kültürel bir sistem olarak da dine vurgu yapmaktadır. Bu sembolik veya yorumlayıcı yaklaşım Clifford Geertz'in yanı sıra Mary Douglas, Marshall Sahlins, John Beattie, Victor Turner, Stanley Tambiah gibi önemli bilim insanları tarafından da benimsenmiştir.

5. Bilişsel Yaklaşımlar: Bu yaklaşım sosyo-biyolojinin ve onun yan ürünü olan evrimsel psikolojinin bilimsel bir din çalışmasında kullanılmasını öngörmektedir. Buna göre akıl, insanın edindiği tüm birikiminin sadece kültürel değil zihinsel bir birikim de meydana getirmesini sağlar. Akılla birlikte dinin insanlık tarihindeki kalıcılığını açıklamak da mümkün hale gelmektedir. Pascal Boyer'in bu yaklaşımına göre din ve ritüel bütün insan zihinlerinde aynı şekilde yer almaktadır. Aynı zamanda başka bir bilişsel yaklaşım öne süren Stewart Guthrie ise dinin bir çeşit antropomorfizm olduğunu ileri sürmektedir.

6. Fenomenolojik Yaklaşımlar: Bu yaklaşım, dini çalışmalar ile ilgilenen bilim insanlarının klasik yaklaşımıdır ve esasen Alman filozof Edmund Husserl'in yazılarından elde edilmiştir. Özellikle Rudolf Otto, Carl Jung, Gerardus van der Leeuw ve Mircea Eliade'a ait çalışmalarda görülmektedir. Antropolojide fenomenolojik anlayış çok daha önce Franz Boas ve Bronislaw Malinowski gibi antropologlar tarafından benimsenmiş bir yöntemdir ve bu bakımdan antropolojiye özgüdür olduğu ifade edilebilir.

7. Sosyolojik Yaklaşımlar: Bu yaklaşım, antropologların ve sosyologların büyük çoğunluğunun son yarım yüzyıl boyunca benimsemiş olduğu yaklaşımdır. Esasen Karl Marx, Max Weber ve Emile Durkheim'in taslak yazılarından üretilmiştir. Bütün sosyolojik yaklaşımların merkezindeki ideal dinin, insan yapısı, sosyal bir fenomen olduğu ve sadece sosyo-tarihsel bağlamı içine yerleştirildiğinde bir anlam kazandığı kabul edilmektedir. Bu nedenle dinî inanç ve değerler, ayinle ilgili uygulamalar ve örgütsel yapılar sosyal süreçlerin yanı sıra daha geniş sosyal yapıların da ürünleri olarak görülmektedirler. Sosyolojik yaklaşım dine dair daha fazla tartışma ortaya çıkartmaktadır. Bu yaklaşım bilim

insanlarına dinin toplumdaki görünümü ve yorumlanmasında konu üzerinde daha fazla fikir üretme imkânı tanımaktadır.

Ülkemizde antropoloji bünyesinde ele alınan din antropolojisi alanında belli çalışmalar bilinmektedir. Yukarıda değinilen ya da değinilmesi gereken bazı çalışmamalar şu şekilde sıralanabilir: B. Morris (Religion and Anthropology: A Critical Introduction, 2006); W. A. Lessa-E. Z. Vogt (Reader in Comparative Religion, 1979); S. D. Glazier & C. A. Flowerday (ed). "Introduction". Selected Readings in the Anthropology of Religion, 2003); B. Morris (Din Üzerine Antropolojik İncelemeler. çev. T. Atay, 2004); E. S. Ahmed (İslam ve Antropoloji, çev. Bedri Gencer, 1995); M. W. Davies (İslami Antropolojinin Oluşturulması. çev. T. Doğukargın, 1991); B. Temren (Din Antropolojisi Açısından İnanç ve Din Olgusuna İlişkin Bir Değerlendirme, AÜDTCF Dergisi, 1998); A. Çınar (Sosyolojik ve Antropolojik Açısından Dine Bakış, 2009); A. Coşkun, (Din Antropolojisi, 2014); M. Alıcı (Evrimci Politeizm-Devrimci Monoteizm, 2013); M. Alıcı (Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar, 2017); M. C. Şahin (Antropoloji ve Din, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2016); Talal Asad (Antropolojik Bir Kategori Olarak Dinin İnşası, Milel ve Nihal, 2007). Konu hakkında başka çalışmalar olmakla birlikte, bu alanda okuma yapacaklar için adı geçen çalışmalarda din antropolojisi ile ilgili gerekli bilgiler mevcuttur.

2. Din Antropolojisinde Kurucu Dönem: Dini Hayat ile Antropolojik Gerekçelerin İlişkilendirilmesi Süreci

19. yüzyılda dinin kökenine dair çalışmalarla ilgili geliştirilen ve bir okul oluşturacak düzeyde etkin konuma yükselen görüşler genel anlamda beş gruba ayrılabilir. Bunlara bakıldığında Naturizm (Max Müller), Animizm (Edward Burnett Taylor, 1932-1917), Atalar kültü (Herbert Spencer, 1820-1903), Totemizm (Emile Durkheim,) ve Monoteist Okul (Wilhelm Schmidt, 1868-1954) öne çıkan isimler olarak göze çarpmaktadırlar.²⁶ Bu sıralamanın ve ekollerin arasına giremeyen ve bunlardan herhangi biri içinde yer bulabilecek çalışmalar bulunmakla birlikte -görüşlerin yaygınlığı ve etkinliği göz önünde bulundurulduğunda- bu tür bir gruplandırma daha anlaşılır olması bakımından tercih edilebilir.

Din antropolojisi alanında Tylor ve Frazer ile akla ilk gelen isimlerdir. Dinin kökenin animizm olduğunu savunan Tylor, dini en basit tanımla ruhani varlıklara olan inanç olarak tanımlamıştır. Evrimci görüşlere sadık kalan Tylor, *İlkel Kültür* adlı çalışmasında insanlığın başlangıçta tabiattaki olağanüstü olaylardan etkilenerek kendini bulunduğu ortamdan yabancılaştırmasıyla zamanla kendisi ile nesnelere arasında bir ayrıma gittiğini ve bunun da tüm insanlarda meydana gelen bir eğilim olduğunu iddia etmiştir.²⁷

Tylor'a göre insan rüyalarından etkilenmektedir ve rüyalar ruh kavramının gelişmesinde önemli etkiye sahiptir. İlkel insanda gelişen bu animizm düşüncesi vizyonlar, uyanma, uyuma, trans halinde kedinden geçme, hastalık, ölüm gibi etkenler aracılığıyla da animizm inancını güçlendirmektedir. Tylor, din fenomeninin kaynağını geleneksel

²⁶ Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 65.

²⁷ Mustafa Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 33.

insanların bilgi eksikliğinde görmektedir. Tylor, -dinleri anlamayı kolaylaştıran öte dünya inancı, ibadetler, belli standart uygulamalar göz önünde bulundurulduğunda- çoğu kabile inancını din dışı olarak kabul etmek zorunluluğuna dikkat çekmektedir. Bu bakımdan inancın olgu olarak farkına varılması onu kabul etmek için yeterli görülmüş ve “manevi bir varlığa inanç” şeklinde tanımlanan din ile neredeyse her kabileden mevcut olduğundan “animizm” olarak tarif edilen din evrensel bir nitelik göstermiştir.²⁸

Tylor’ın animistik din görüşüne göre insanlık ruh inancına rüya aracılığıyla varmıştır. İnsan rüyasında çeşitli olayları yaşamakta, değişik yerlere hatta uzak diyarlara gitmekte, avlanma, savaş gibi temel işlerle uğraşmakta, tanımadığı kimselerle çeşitli etkileşimlerde bulunmakta ve nihayetinde rüya bittiğinde kişi uykuya daldığı yerde bulunmaktadır. Bu esnada kişiden bağımsız hareket eden, istediği tüm eylemlerde bulunan şey kişinin ruhudur. Aynı şey ölüm için de geçerlidir ve hiçbir yaşama belirtisi göstermeyen kişiye canlılık veren şey aslında ruhudur.²⁹ Hatta insan, hayaleti ikinci bir ben olarak algılamaya başlayarak bedenden ayrılabilen hayaletin tabiatla dolaştığına inanmaktadır. Sonuçta rüyalarda olduğu gibi hareketli bir karakterde olan ruh denen bu gücün, tabiat içinde canlılık ve hareketlilik belirtisi bulunan ırmak, güneş, ay, ağaç gibi varlıklarda da mevcut olduğuna inanılmıştır. Keza bunlar, üstün bir varlık veya varlıklar haline dönüştürülerek ilahlar haline sokulmuştur. Tylor’a göre politeizm buradan ortaya çıkmış ve birçok ilahın kuvvetinin tek bir tanrıya verilmesiyle de monoteizm meydana gelmiştir.³⁰

Tylor tarafından ortaya atılan animizm kuramı bir tür geleneksel monoteizm (tektanrıcılık) tezine dayandırılmış ve insanoğlunun en eski inancı olarak öne sürülmüştür. Bu düşünceye ilk ciddi itiraz, Tylor’ın öğrencisi Andrew Lang (1844-1912) tarafından getirilmiştir. Lang, bazı Güneydoğu Asya kabileleri üzerine yaptığı çalışmalarda animizm inancına rastlanıldığını fakat insanların ahlaki açıdan denetleyici bir “Yüce Tanrı” fikrine inandıklarını ileri sürmüştür.³¹ Lang tarafından öne sürülen iptidai monoteizm fikri, bir antropolog ve Roma Katolik rahibi olan Wilhelm Schmidt üzerinde oldukça etkili olmuştur. Ona göre bu fikir dinler başlangıcında ilahi ve monoteist bir karaktere sahipti anca bu inanç zamanla bozularak çok tanrılığa dönüşmüştür.³²

Tylor’ın dinin kökenine ilişkin geliştirdiği teori kimi eleştirilere tabi tutulmasına karşın, yine de bilim çevrelerince oldukça dikkate alınmış ve alınmaya da devam etmektedir. Bu bakımdan antropolojik açıdan din araştırmalarının temellerini Tylor atmıştır. Tylor, bu kuramında geleneksel dinlerin özünün animizm, ruhlara inanç olduğunu ileri sürmesine ve birtakım yanlışlara rağmen tutarlı bir biçimde yorumlayarak açıklamıştır.³³

Tylor’ın dinin kökenine ilişkin görüşlerine benzer düşünceler Herbert Spencer tarafından da ifade edilmiştir. Spencer, *Atalar Kültü* olarak sistemleştirdiği düşüncesinde, evrim düşüncesini Darwin’in *Türlerin Kökeni* çalışmasından yaklaşık dört yıl önce sosyal bilimler literatürüne kazandırmıştır. Ona göre toplumsal değişim basitten uygarlık olmak

²⁸ Edward Burnett Tylor, *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Religion, Art and Custom* (London: Murray, 1871), 382.

²⁹ Örnek, *İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, 24-25.

³⁰ Tylor, *Primitive Culture*, 385-387.

³¹ Günay Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1986), 241.

³² Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, 77.

³³ Bronislaw Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din*, çev. Saadet Özkal (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2000), 8.

üzere düz bir hat şeklinde ilerleyerek gerçekleşmiştir. Kendisi gibi evrimsel düşünceyi savunanlar ise paralel olabileceğini iddia etmişlerdir.³⁴ Spencer da toplumları tıpkı bitkiler gibi doğum, yaşam ve ölüm şeklinde bir gelişmeye indirgemıştır. Buna göre toplum karmaşıklaştıkça aralarında iş bölümü de farklılaşmaktadır.³⁵ Spencer'ın *Atalar Kültü* ibadeti olarak sunduğu düşünce doğadaki birtakım anlam verilemeyen olayların iptidai insan tarafından doğüstü ya da ilahi olarak düşünülmesi ve topluluk içinde önemli konumda yer alan bir kişinin bu güçlere sahip olduğuna olan inançtır. Bu kişi kabilenin ölmüş ve kendisine saygı duyulan bir lideri ya da kabilenin şamanı olabilir. Saygı duyulan kişi ölümünden sonra o yüce ruha sahip olur ve bundan sonra da geride kalanları korumaya ve kollamaya devam eder. İnsanlar da yaşadıkları sürece kötü güçlerin etkisinde kalmamak için düzenli olarak bu koruyucu atalara saygıda bulunurlar.

Spencer, Tylor gibi rüyalar ya da gözlemlenen tabiat varlıklarının harici bir ruha sahip oldukları düşüncesinden, insanların da ikinci bir ruha sahip olduklarını ifade etmiştir. Topluluğun ölmüş atalarının da bu şekil ikinci bir ruha sahip olduğu düşüncesi bir tür hayalet (ghost) olarak tanımlanabilecek varlıkların olduğuna inanılır. Dolayısıyla din düşüncesi de bu varlıklara olan inanç olarak ortaya çıkmıştır. Böylece ölmüş ataların hayaletlerinin teskin edilmesi fikri ve uygulamaları dinin zamanla kurumsallaşmasını sağlamıştır. Spencer alan araştırmalarından elde edilen etnografik bilgiler ışığında atalar kültürünün varlığını ifade etmeye çalışırken birçok mitolojik anlatımdan, geleneksel halkların doğa unsurlarına olan yaklaşımlarından Mısır ve İbrani halklarının inançlarına dek geniş bir alandaki dinî ve mitolojik anlatımlardan faydalanmıştır.³⁶

Karl Otfried Müller (1797-1840), çağdaşlarının anlatımlarına eleştiriler getirerek mitoloji üzerine çalışmalara tarihsel ve eleştirel bir anlayışla yaklaşılmasını tavsiye etmiştir. Doğu'ya ilgi duyan oryantalistler Hint, Mezopotamya, İran, Yakın Doğu ve Mısır dinî metinlerini incelemiş ve bunları yayımlamaya başlamışlardır. Dinler tarihi açısından yeni bir anlayışla girilen bu çabalar, din olgusunun antropolojideki hâkim paradigmanın dışında ele alınmasına olanak tanımıştır. Dolayısıyla bu çabaların dinler tarihi çalışmalarına katkısı oldukça büyük olmuştur.³⁷

Max Müller Batı dünyasında dinler tarihinin bağımsız bir bilim olarak anılmasında büyük bir paya sahiptir. Müller, 19 Şubat 1870 tarihinde Londra'da verdiği Din Bilimi konferansında "teolojiden ayrı bağımsız bir din bilimine duyulan ihtiyacı" dile getirmiştir. Müller dinler tarihini filoloji, mitoloji, din bilimi gibi alanlarla beslenmiş ve karşılaştırmalı din çalışmaları olarak ortaya çıkacak bir disiplin olarak düşünmüştür. Harman'a göre Müller'in anladığı şekliyle klasik dinler tarihi, dinleri tarihsel perspektiften karşılaştırmalı olarak anlatan, dinî metinlerin çeviri ve yorumunu gerçekleştiren ve dönemin geçerli din teorilerini sistematize etmeye çalışan bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır.³⁸

³⁴ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 78.

³⁵ Sibel Özbudun vd., *Antropoloji: Kuramlar / Kuramcılar* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2007), 31.

³⁶ Herbert Spencer, *The Principles of Sociology* (New York: Appleton and Company, 1897), 408-418.

³⁷ Ömer Faruk Harman, "Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı (Doğu-Batı)", *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, ed. Ali İsra Güngör vd. (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Yayınları, 2010), 39.

³⁸ Harman, "Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı", 39.

Max Müller'in de temsilcisi olduğu doğal mitler okulu, özellikle Hint ve Avrupa dinleriyle ilgilenen Almanlarca temsil edilmiştir. Bu akım antik dönemin tanrısıyla her çağın her yerde bulunan tanrılarının insanlar tarafından kişileştirilmiş doğal olgulardan başka bir şey olmadığını iddia etmiştir. Güneş, ay, yıldızlar, şafak, baharın yenilenmesi, büyük ırmaklar gibi doğaya ait unsurlar kişileştirilerek bunlara tanrısallık atfedilmiştir. Müller, bu düşünceleri oldukça karmaşık bir şekilde anlatma yoluna gittiği için oldukça eleştirilmiştir. Oysaki Müller'e göre insanlar her zaman tanrısal bir sezgiye ve sonsuzluk kavramına sahip olmuşlardır. Bu nedenle sonsuzluk tanrı ile aynı şeyi ifade etmektedir. İnsanlar duyumsal özellikleri sayesinde bu sezgilere ulaşabilirler. Buna göre kimilerinin yaptığı gibi, dini inancın kökenini geleneksel toplulukların yaşamlarında ya da dinî bir güdüde aramak boşunadır. Tüm insan bilgisi duyulardan doğar ve dokunma kişiye en net gerçekliği verir. Tüm düşünme duyumsama üzerine kuruludur ve din için de aynı şey geçerlidir. Oysa güneş ve gökyüzü gibi dokunulamayan şeyler insanlara sonsuzluk kavramını verirler ve tanrısallık yaratacak maddeleri sağlarlar. Müller, büyük doğa olaylarının tanrısallaştırılmasıyla sonucunda dinin başladığını savunmaz fakat bunların insanlara sonsuzluk duygusu verdiğini ve simge görevini üstlendiğini düşünmektedir.³⁹

Açıkça belirtilmelidir ki dinin kökenine dair teorilerde şekil değişikliğine uğramasına karşın bilinirliği hiçbir zaman değer kaybetmeyen tek görüş *totemizm*dir. Totemizm psikolojik alandaki etkisiyle de pek çok uzmanın ilgisini çekmiştir. Bu bakımdan Durkheim ile özdeşleşen bu kavram, oldukça fazla savunulmuştur.⁴⁰ Dine yaklaşımın farklılaşmasında öncekilerin aksine Durkheim'in, dini kendi dinî inançlarını merkeze alarak yorumlamamış olması önemlidir. Durkheim'e göre dinin kaynağını açıklamaya teşebbüs eden iki teori vardır. Biri rüzgârlar, nehirler, yıldızlar gibi doğaya ait unsurları, bitkileri, hayvanlarla ilişkili olarak natürist/tabiatçılık; diğeri de periler, cinler, ruhlar, şeytanlar, asıl tanrılar, insandan farklı manevi varlıklar ve buna ilişkin oluşturulan varlıklarla alakalı olarak animizm/ruhçuluktur. Buna göre animizm insanlığın ilk dinidir ve tabiatçılık ondan türemiştir ya da ilkin tabiat inancı dinin çıkış noktasıdır ve ruhlara ibadet ancak onun özel halidir.⁴¹ Durkheim *Dinsel Hayatın İlk Biçimleri* isimli eserinde ibadetin inançlardan kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu inançların yeri geldiğinde anlamlarının açıklanması için de çeşitli mitlerin ayine uygun olarak oluşturulduğunu ileri sürmektedir. Totem inancının da bir kez ortaya atıldıktan sonra o toteme bağlı olan topluluk da kutsal hale gelmektedir. Dolayısıyla toteme saygı duyulması toplumun genel olarak saygı duymasıyla eş değer hale gelmektedir.⁴²

Dinin kökenine dair arayışlardan biri de Charles de Brosses (1707-1777) tarafından ortaya konan fetişizm kuramıdır.⁴³ Bu kuram uzun süre tutarlı görülmüş ve kabul edilmiştir. Ardından Comte tarafından yeniden yorumlanan bu teze göre Portekizli denizciler, Batı Afrika kıyıları zencilerinin hayvanlara ve cansız nesnelere karşı

³⁹ Edward Evan Evans-Pritchard, *İlkelerde Din*, çev. Hüsen Portakal (Ankara: Öteki Yayınevi, 1999), 28.

⁴⁰ Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, 72.

⁴¹ Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, 71-72.

⁴² Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, 141.

⁴³ Mustafa Ünal, *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama* (Kayseri: Geçit Yayınları, 1999), 2.

tutumundan ötürü bu kültü fetişizm olarak adlandırmışlardır. Bu kültürün gelişmesi çoktanrıçılıktan tektanrıçılığa giden bir evrimsel açıklamaya yol açmıştır.⁴⁴

Dine olan yaklaşımlardaki farklılığın sebebi 19. yüzyıl bilim anlayışının pozitivist bir mantıkla evrimci bir hat üzerinden açıklanma çabası ve bu geleneğe başvurulmasıdır. Buna göre din, erken bir beşerî durum olarak düşünülmüş; modern hukuk, bilim ve siyaset gibi kurumların dinden doğup bağımsızlaştığı kabul edilmiştir. Bu tür hiyerarşik bir anlatım tarzı ve anlayışı 20. yüzyıl ile yerini daha tutarlı ve anlaşılabilir düşüncelere bırakmıştır. Buna göre din gerek bilimsel düşünüşün gerekse günümüzde değer atfedilen başkaca seküler bir çabanın geleneksel bir safhası olmaktan ziyade başka bir alana indirgenemeyen, özgün bir beşerî eylem ve inanç alanı olarak kabul edilmiştir.⁴⁵

Farklı görüş ve çabaların bir birikimi olarak öne çıkan görüşlerin, kimi zaman tutarsız ve anlaşılmasındaki zorluklar göz önüne alındığında günümüzde hâlâ başvurulan ve ele alınması gereken yaklaşımlar olarak etkinlikleri devam etmektedir. Çünkü aradan geçen zamana rağmen din ve dine dair gerek köken soruları gerekse de bu sorulardan bağımsız olarak inanç çeşitliliği hâlâ büyük bir ilgiyle anlaşılmaya çalışılmaktadır.

3. Din Antropolojisinde Yöntem Problemi: Dine ve Dinsel Olgulara Bakış

Din antropolojisi alanında yapılan çalışmalarda, dine yaklaşım tarzı öteden beri alanda çalışan bilim insanları arasında tartışma konusudur. Dine yaklaşımda kişinin içinde bulunduğu dini yapıyla olan ilişkisi ya da yoğunluğu dine bakış açısında birtakım farklılıkları meydana getirir. Bu alanda çalışmalar ilkin yoğun olarak psikoloji biliminin hâkimiyetinde ilerlemiştir. Bu bakımdan inanç ve dinî deneyim uzun süre psikologların yoğun ilgisiyle anlaşılmaya çalışılmış, antropologlar arasında aynı seviyede ilgi görmesi nadir bir durum olmuştur. Çünkü inanç ve dinî tecrübe sorunu ile başa çıkmak din antropolojisi için açılması zor bir eşik olmuştur. Bu konuda antropologlar ile din çalışmaları yapan diğerleri arasındaki iletişimin önündeki temel sorunların başında, inancı ve dinî tecrübeyi anlama sorunu gelmektedir.⁴⁶ Her toplumun kültürel öğeleri ile bu öğelerin anlam ve yoğunluğunu belirleyen dini kaideler mevcuttur. Toplumsal açıdan din ve kültürel yapı arasındaki ilişki yaklaşım farklılığına neden olabilir. Yaşanılan dini tecrübenin, dini alanda konumlandırılmayan araştırmacı tarafından anlamsız bir şekilde tasvir edilmesi, bu tür çalışmaların yapılmasını sürekli hale getirmemektedir. Bu durum kendini dini alana konumlandıranlar tarafından gayri ciddi olarak değerlendirilmektedir.

Dinin karmaşık yapısı, sosyal antropolojinin temel uğraş alanı olan kültürel çeşitliliğin doğal bir sonucudur. Kültürel çeşitliliğin fazla olması bu kültür içindeki sayısız olguyu anlamayı zorlaştırmaktadır. Çünkü her olgu sadece kendi başına bir içerik taşımaz,

⁴⁴ Evans & Pritchard, *İlkelerde Din*, 27; Krş. Edward Evan Evans & Pritchard, *Theories of Primitive Religion* (London: Oxford University Press, 1965), 20. Dinle ilgili ortaya atılan kuramlar ve dinlerin başlangıcına dair görüşler için bk. Örnek, *İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, 27-30.

⁴⁵ Talal Asad, "Antropolojik Bir Kategori Olarak Dinin İnşası", *Milel ve Nihal* 4/2 (2007), 103-104.

⁴⁶ Stephen D. Glazier & Charles A. Flowerday, "Introduction", *Selected Readings in the Anthropology of Religion: Theoretical and Methodological Essays*, ed. Stephen D. Glazier & Charles A. Flowerday (London: Praeger, 2003), 2.

aynı zamanda diğer kültürel olgularla da etkileşim halinde bir anlam meydana getirir. Dolayısıyla kültürel olgular arasında önemli bir yer işgal eden din de tek başına anlaşılması mümkün olmayan, yani kültürün diğer unsurlarından bağımsız olarak ele alınamayacak kadar karmaşık boyutlara sahiptir. Dünyadaki farklı ve sayısız kültür bölgeleri düşünüldüğünde, antropologlara göre dinler, farklı farklı bileşenlerle bir araya gelen çok geniş bir mitler ve ayinler repertuarını meydana getirir. Bu kombinasyonlar, inananlar dışında herkese ilk bakışta akla aykırı ve temelsiz görünür. Çünkü bu devasa ayinler ve mitler yığınını anlamaya ve sınırlarını görmeye çalışmak oldukça zordur.⁴⁷ Bu bağlamda antropolojik açıdan dini bir araştırmada belli bir yöntemin takibi kaçınılmaz olmaktadır. Antropoloji diğer sosyal bilim dallarına oranla daha fazla malzemeyi işleme kabiliyetine sahiptir.

Dini nitelikli bir araştırmada, araştırmacının belli malzemeleri önem derecesine göre sıralaması beklenmektedir. Bu malzemeler arasında saha araştırmacılarının, misyonerlerin, gezginlerin, çeşitli görevlerde bulunmak için halk içinde yaşamış olanların notları, monografileri, yazıları, anıları, ses kayıtları birincil öneme sahiptir. Yine çeşitli cihazlara okunmuş dini metinler, ibadet ve törenlerle ilgili ilahiler, ibadet ve her türlü dinî nitelikli kültler için kullanılan yapılar, tapınaklar, gizli dernek evleri, mağaralar, mezarlıklar, dini ve toplumsal törenler, geçiş ritleri, bayramlar, kült dramlarına ait filmler, fotoğraflar, resimler, eskizler, ibadet ve ayinlerde kullanılan her türlü kutsal araç-gereç de bir araştırmacı için önemli veri kaynakları olarak kabul edilirler.⁴⁸ Dolayısıyla bu veri araçları etnografik açıdan ritüellere dair sembolik dilin, anlam ve sosyal normların o toplumdaki kişilerle ilişkilendirilmesinde nasıl kurulup kullanıldığını daha açık şekilde görme imkânı verir. Bu bakımdan katılımcı gözlemlerde elde edilen ampirik veriler, yazı ya da söylemle inşa edilmekte ve ortak kültürel bir dil ile kavramsallaştırılarak normatif din anlayışlarının ortaya çıkmasının nedenleri analiz edilmektedir.⁴⁹

Din antropolojisinin doğrudan odaklandığı husus, hem bu derece karmaşık gözükten dinî inanç ve uygulamaları araştırmak, dinlerin kökenine ilişkin kuramlar oluşturmak hem de günümüz toplumlarında dinî inançlar ve dinî uygulamaların dünya görüşlerini saptamak, karşılaştırmak ve her yönüyle araştırmaktır.⁵⁰ Bu bakımdan antropolojik teoriler dinin insan kültürünün ve insan doğasının bir ürünü olduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre din aşkın, doğaötesi ya da kendine has herhangi bir şeyin tezahürü değildir. Buna bağlı olarak antropolojide din olgusuna yaklaşıırken insanüstü etkene veya onu temsil eden kitaplara değil doğrudan insana bakılmaktadır. Bu bakımdan ilahiyatın öznesi metafizik⁵¹ iken din antropolojisinin öznesi doğrudan insanın kendisidir. Din antropolojisi

⁴⁷ Claude Lévi-Strauss, *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*, çev. Akın Terzi (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 68.

⁴⁸ Sedat Veyis Örnek, *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 2000), 14-15.

⁴⁹ Dupret vd., "Giriş", 16.

⁵⁰ Belkis Temren, "Din Antropolojisi Açısından İnanç ve Din Olgusuna İlişkin Bir Değerlendirme", *AÜDTCF Dergisi* 38/1-2 (1998), 302.

⁵¹ İzutsu'ya göre ontolojik olarak Kur'ân'ın Tanrı-merkezli olması insan kavramının Tanrı'nın zıt kutbuna yerleştirilmesiyle yanlış bir şey yapılmamaktadır. Kur'ân'da insan oldukça önemsenmektedir. "İnsanın doğası, davranışları, psikolojisi, yükümlülükleri ve kaderi Kur'ânî düşüncede Tanrı problemi kadar merkezi öneme sahiptir. Bundan dolayı Tanrı'nın ne olduğu ne söylediği ve ne yaptığı hususu, insanın O'na ne cevap verdiği meselesiyle bağlantılı bir soruna dönüşür." Tochihiro İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016), 123-124. Dolayısıyla din antropolojinin öznesinin insan olması bu bakımdan bir sorun teşkil etmemektedir.

dinî gelenekler için önemli olan kutsal şahsiyetlerden ve metinlerden ya da dinî önderlerden ziyade toplumun bir üyesi ve birey olarak insanın din hakkında ne söylediği, gündelik yaşamında dini ölçü olarak, dine gönderme yaparak ve dini kullanarak neler yaptığı üzerinde durmaktadır.⁵²

Belli bir düzene sahip toplumlar için dinin, denetlenemeyeni denetlemek, açıklanamaz olanı açıklamak, hayata ve insana dair bir anlam haritası sunmak gibi psiko-kültürel özelliklerinin yanı sıra, toplumsal süreçler ve ilişkilerde de bir dizi işleve sahip olduğu bilinmektedir. Din toplumsal olarak kabul edilebilir davranış ve tutumları teşvik ederek, uygun olmayanları ise hoş karşılamayarak toplumsal düzenin sürdürülmesine katkıda bulunur. Bu bakımdan her din aynı zamanda uygun ve doğru davranış reçeteleri sunan bir ahlak sistemidir.⁵³ Genel anlamda, bütün dinlerin iki ortak özelliği bulunmaktadır. Doğaüstü ya da kutsal olanın tanınmasını sağlamak ve dünyaya düzen veren bir ideoloji olarak benimsenmek.⁵⁴

Antropolojik perspektiften bakıldığında, her şeyden önce göze çarpan şey dinin 'kültürel evrensel' bir yapı olarak karşımıza çıktığıdır. Kültürel evrensel ifadesi "dünya üzerinde dinî söylem ve pratiğe sahip olmayan hiçbir topluluk yoktur" anlamına gelmektedir. Yapılan çalışmalar dinî olarak nitelenebilecek inanç ve davranış kalıplarının tüm insan topluluklarında bulunduğunu ortaya koymaktadır. Dünyadaki tüm topluluklarda doğaüstü güçlerle bir şekilde temasa geçmeyi amaçlayan törenlere, ruh ya da benzeri varlıklara ve ölümden sonra yaşama ilişkin inançlara rastlanır. Ancak bununla birlikte unutulmaması gereken nokta, dinî inanca yönelik kuşku ve reddiyenin de her toplum ve kültürde karşımıza çıktığıdır.⁵⁵

Dinin ne olduğu ve nasıl anlaşılması gerektiği konusunda net ifadeler kullanmak güçtür. Din evrensel nitelikli bir olgu olduğundan farklı biçimlerde ele alınabilir ve değişiminin her yönden izlenmesi pek de mümkün olamaz. Bu bakımdan teosentrik görüşlerden farklı olarak antropolojik bakış açıları, farklı kültürel kodlar eşliğinde dine yaklaşımlarda daha açıklayıcı önerilerde bulunabilirler.

Din antropolojisi çalışmalarında en önemli konuların başında araştırmacının araştırma esnasındaki kişisel tutumu gelir. Araştırmacı gözlemlediği ya da anlamaya çalıştığı gruba ait birtakım özellikleri kendi dünya görüşü ya da dini tutumundan bağımsız olarak değerlendirme kabiliyetine sahip olmalıdır. Çalışmanın özgün olması ya da araştırılan konunun bilimsel nitelikte olması çoğunlukla araştırmacının takındığı tutuma bağlıdır. Bu kapsamda din antropolojisinde dine ya da dini olgulara bakış açısı önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı araştırmacının din çalışmaları esnasında farklı kültür ortamlarında bulunması halinde ya da uygulanacak dini eğitimlerde farklı kültürleri göz önünde bulundurarak nelere dikkat etmesi gerektiği göz önüne alınmalıdır.

⁵² Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 72-73.

⁵³ Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 25.

⁵⁴ Daniel G. Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, çev. Suavi Aydın vd. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 441.

⁵⁵ Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 22; Krş. Brain Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, çev. Tayfun Atay (Ankara: İmge Yayınevi, 2004), 9.

Dini olgulara yaklaşımdaki farklılıklar konusunda Mary Douglas'ın, *Saflık ve Tehlike* (Danger and Purity, 1966) adlı çalışmasında ifade ettiği gibi, geleneksel din mensupları, gerçekleştirdikleri ritüellerin kendilerine bazı faydalar sağlayacağına inanmakta ve bu ritüelleri bir iç duyumsamayla uygulamaktadırlar. Buna göre topluluk dışında olan ya da bu tür ritüellerde bulunmayan yabancıların gerçek anlamda maneviyata ya da dine sahip olmadıklarına inanılmaktadır. Örneğin Frazer geleneksel toplumların büyülerine ilişkin abartılı tasvirler yaparak bu yönde tipik bir örnek oluşturmaktadır. Dini tecrübeyi yaşamamış bir insana göre dini bir ayine dahil olan insanlar sürekli sihirli sözcükler dile getirip hayatlarını sürdürmektedir. Bu yaklaşım farklılıkları geleneksel ile modern toplumların arasında kültürel uyumsuzluğun belirginleşmesine ve karşılaştırmalı din çalışmalarının yapılmasına engel teşkil etmektedir.⁵⁶

Farklı dinlerin bir arada bulunmak zorunda kaldığı durumlarda, kültürel kabuller nedeniyle mevcut siyasal sistemlerin dine yaklaşımlarında bazı sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Bu durumda din antropolojisi, önerdiği yol ve yöntemlerle sağlıklı bir toplumun inşasında önemli görevler üstlenmektedir. Örneğin Büyük Britanya'da 1988 Eğitim Reformu Yasası gereğince, tarihte ilk defa din eğitiminde hâkim ana kitlenin dinî eğilimlerinin yanında azınlıkların dinî eğilimlerine de gereken önemin verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Buna göre, din eğitiminde ülkenin dini çoğulculuğuna önem vermek yasanın çıkarılışında temel amaç olarak belirlenmiştir. Yasa, açıkça Hristiyanlığın yanında diğer ana dinlere mensup olanların da hesaba katılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Buradaki temel amaç hem kırsalda hem de büyük şehirlerde, devlet tarafından desteklenen ve finanse edilen okullardaki çocuklar ve gençlerden dünyanın dini çeşitliliğini oluşturan başka dini geleneklerini bir dereceye kadar anlamalarının beklenmesidir. Buna göre ortaya çıkan bir dizi sorunun cevaplanmasıyla yasanın amacına ulaşması mümkün olabilirdi. Bu sorular her şeyden önce dinin ne olduğu, dinin nasıl sunulması gerektiği, dinin resmedilmesi ve sunulmasında hangi dinî otoritelere başvurulacağı, bu dinler ile modern Britanya kültürel yaşamı arasındaki ilişkinin ne olduğu gibi bir dizi soruyu içermekteydi. Bu aşamada soruların sağlıklı cevaplanması için de gerekli olan şey, bu programı uygulamak için hangi yöntemlerin kullanılması gerektiğinin tespitiydi. Dinler tarihçisi Ninian Smart'ın yürüttüğü projede, *savunmacı din anlayışının yerine çoğulcu demokratik sistemlerde dini anlatıcı konumda olanların kendi varsayımlarını paranteze almanın teşvik edilmesinin sağlanmasıydı*. Bu bağlamda dogmatik olmayan, fenomenolojik bir yaklaşımın desteklenmesi ve hedeflenen, sosyal antropolojiden elde edilen teori ve yöntemi uyarlayarak öğrenciler ve onların öğretmenleri için bir *yöntembilimi* geliştirmekti.⁵⁷

Din antropolojisi açısından başkalarının dinî anlayışlarını anlamak önemlidir. Sadece belli kavramlar üzerinden dini olaylara yaklaşmak her zaman istenilen sonuçlara ulaşmayı sağlamayabilir. Buna göre felsefi eğilimlerin fazlaca hissedildiği fenomenolojik yaklaşım, felsefi fenomenolojiden etkilenen, araştırmacının ön varsayımları ve dini olguyu yaşayanın argümanları ile bunu sunmaya çalışan yöntembilimleri bünyesinde barındıran bir yaklaşım olmasından dolayı din araştırmalarında yeterli nesnelliği sağlayamayabilir. Dolayısıyla Gerardus van der Leeuw (1890-1950)'un fenomenolojik izahı, araştırma öznesi olarak dinî olguyu felsefi anlayıştan biraz kurtarmış ve onu öteki din mensuplarının dünya

⁵⁶ Douglas, *Saflık ve Tehlike*, 82.

⁵⁷ Robert Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, çev. Üzeyir Ok & M. Ali Özkan (İstanbul: Dem Yayınları, 2005), 11-16.

anlayışlarını öğrenmede etkili bir araç konumuna getirmiştir. Fenomenolojik yöntem bu bakımdan felsefi eğilimlerin etkisi azaltıldığı için daha objektif değerlendirmelerde bulunmak mümkün olmuştur.⁵⁸

Dinler tarihi açısından önemli bir yaklaşım olan din fenomenolojisi, dinî olarak tanımladığımız birtakım olguların zaman ve mekân içinde zamansal ve mekânsal farklılıkları göz önünde bulundurarak incelemeyi gerektirir. Fenomenolojiyle yapılan şey görünenlerden anlam çıkarmak, mahiyetlerini açıklamak ve onları anlamaktır.⁵⁹ Buna göre dinî olarak görülen olguların insanlar tarafından sevilip sevilmemesi hesaba katılmadan din alanındaki araştırma yöntemlerine göre değerlendirilirler. Ünal'a göre dinler tarihçilerinin yettiği ortamın koşullarına bağlı olarak herhangi bir olgunun dinî, hakiki, yanlış vb. nitelemesinin olup olmadığı yönünde tavır takınması "kural koyucu" tavrın ortaya çıkmasına neden olabilir.⁶⁰ Jackson'a göre din fenomenologları anlama ve yorumlama konularında derin bilgiye sahip olmalarına karşın, kullandıkları yöntemleri farklı kültürel bağlamlara sahip olguların hâkim kültürün terminolojisini kullanarak değerlendirmede başarılı olamamaktalar. Jackson, dini verileri anlamada yeterli görmediği fenomenolojiye katkı olarak etnografya olarak isimlendirilen sosyal/kültürel antropolojinin yöntemlerinin kullanılabilmesini tavsiye etmektedir.⁶¹ Çünkü din fenomenolojisi dinler tarihi olmayıp, dinler tarihinin sistematik olarak ele alınmasıdır. Dolayısıyla din fenomenolojisi dinin tarihsel boyutu ile ilgilenmemekte, evrensel bir anlayış ortaya koyarak olgunun temel anlamını vermeye çalışmaktadır. Din fenomenolojisi geniş anlamda dini düşüncelerin, eylemlerin ve sosyal normların tümüne uygulanmaktadır.⁶² Dolayısıyla Jackson tarafından fenomenolojiye katkı olarak önerilen sosyal/kültürel antropolojinin yöntemleri var olan dini alana ilişkin olguların daha iyi anlaşılmasında faydalı olabilir. Bu durum fenomenolojinin normatif olduğu anlamına gelmemekte, olguların daha iyi anlaşılması için bir katkı olarak değerlendirilmelidir. Dinler tarihinde en çok başvurulan araştırma yöntemlerinden biri olan fenomenoloji esasen antropolojik anlayışa oldukça uygundur. Alıcı'nın da ifade ettiği gibi dinler tarihi sadece bir metoda başvuramaz, çoklu metodolojik yaklaşımlara sahip zengin bir disiplin olma özelliği

⁵⁸ Leeuw, din fenomenolojisi ile özdeşleşmiş dinler tarihçisidir. Kendisinden önce tarihsel süreçle anlatılan dini tasnifleri fenomenolojinin ana konuları haline getiren, fenomeni görülen şey olarak tanımlayan ve basit bir şey olmayan, tezahür edip ortaya çıkan şey olarak tarif eder. Fenomen belli bir özne ile ilişkisi olan bir nesne ve belli bir nesne ile ilişkisi olan bir özne olarak varlık âleminde aranması gereken bir şeydir. Âlemde ortaya çıkan şey üç aşamada görünür olur: a) Bir şey mevcuttur, b) Bu şey görünmektedir, c) Ortaya çıktığından dolayı o şey artık fenomendir. Leeuw hakkında daha fazla bilgi için bk. Mustafa Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 239-302; Mustafa Alıcı, "Kutsal'a Giden Yol: Dinler Tarihi'nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (Nisan 2005), 77.

⁵⁹ Ünal, *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama*, 75.

⁶⁰ Mustafa Ünal, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Normatizm Sorununa Fenomenolojik Bir Çözüm Denemesi -Kapsayıcı Fenomenoloji-", *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, ed. Ali İbra Güngör vd. (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), 129.

⁶¹ Jackson, *Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, 49-50.

⁶² Ünal, *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama*, 79-80.

Dinî olay ve olguların yorumlanmasında etnografik veriler din antropolojisinde yaygın olarak kullanılmış ve önemli oranda başarı sağlanmıştır. Özellikle Tylor, Frazer gibi antropologların çalışmalarında, geleneksel halkların dini inanç ve uygulamalarındaki çeşitlilikten etkilenip antropoloji çalışmaları yapmaya başlayan E. E. Evans-Pritchard (1902-1973), güçlü yabancı baskısı karşısında kendi inanç ve geleneklerine bağlı kalan insanların bu özelliğinden fazlasıyla etkilenmiştir. Dindar bir kişilik olarak gözlem yaptığı toplumların dini yaşantılarını aktarmayı başarmış ve etnografik yöntemi başarılı şekilde kullanarak iyi bir nesnellik örneği sergilemiştir.⁶³ Din antropolojisi alanında ilk dönem antropologların yaptıkları çalışmalar kayda değer bulunsa da Evans-Pritchard tarafından 1937 yılında etnografik bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkan Azande toplumunda büyü, sihir ve kehanetin etnografik bir çalışma olarak yayımlanması din antropolojisi açısından önemlidir. Evans-Pritchard'ın hem Azande hem de araştırmanın yapıldığı diğer topluluklarda tabiat ve tabiatüstü güçlerin arkasındaki sebep-sonuç ilişkisinin nasıl anlaşıldığının yorumlamadaki başarısı bu alana olan ilgiyi artırmıştır. Evans-Pritchard tarafından yapılan çalışmanın önemi, kendisini dindar bir kişi olarak tanımlaması ve aktardığı bilgilerin kendisine ait olmadığını ama Tanrı'nın kendisini aracı kıldığını söylemesi ve ortaya çıkan nesnellik başarısıdır. Bu durum kendiliğinden iki temel sorunun ortaya çıkmasını da sağlamaktadır. Birincisi antropologların karşılaştıkları başka inanç ve uygulamalarla nasıl başa çıkmaları gerektiği, ikincisi ise antropologların başkalarının inançlarını ve uygulamalarını anlamalarını etkileyebileceği için kendi dini geçmişleri ve inançlarıyla nasıl başa çıkmaları gerektiği sorusudur.⁶⁴ Antropologlar ve din araştırmacıları bakış açılarını etkileyebilecek bu durumlarla başa çıkabilmeyi sağladıkları ölçüde nesnellik başarısı gösterebilirler. Genel olarak din antropolojisinde eleştiri alınan temel konuların başında araştırmacı ve araştırılan arasındaki bu farklı bakış açıları arasındaki kopukluk gelmektedir.

Dinin antropolojik boyutu göz önüne alındığında, din sadece fenomen olarak kabul edilmez. Dini olanı anlamaya çalışmak, esasen toplumsal düzeni anlamayı da beraberinde getirmektedir. Din üzerine yapılan araştırmalar göstermektedir ki kutsal güç ya da inanç olarak tabir edilen dini olgular hem sosyo-kültürel sistemi ve yapıyı hem de topluluğu-toplumunu derinden etkilemektedir. Dinin toplumsal yaşamdaki etkileri birtakım özel davranış biçimleri ortaya çıkarmakta ve toplumca benimsenen temel ahlaki kuralları da beraberinde getirmektedir. Doğaya ya da insanüstü bir varlığa inanma, atalar kültü gibi olgular buldukları yerlerde kurumlaşmış değer yargıları oluştururlar. Aynı zamanda töre, gelenek ve âdetler gibi sosyal normlar da gerek hukuk için gerekse diğer toplumsal düzeni sağlayıcı mekanizmalara kaynaklık etmeleri bakımından toplumun anlaşılmasında özel bir ilgi görürler. Bu anlamda, genel hatlarıyla doğum, evlenme ve ölümü içeren geçiş törenleri, dinî davranış kalıplarının yaşatıldığı, korunduğu, geliştirildiği, kurumlaştırıldığı törenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kurban kesme, yas ve anma, ad koyma, sünnet, askere uğurlama, evlenme, cenaze törenleri gibi dini tüm uygulamalar toplumsal yapının kodlarını anlamayı sağlayan temel göstergelerdir.⁶⁵ Bu bakımdan her türlü dini inancın bir toplumdaki maddi ve manevi alandaki olumlu ya da olumsuz görülen yansımalarını küçümsemek ya da görmezden gelmek oldukça yanlış bir tutumdur. Bu bakımdan gelişme

⁶³ Ali Murat Yel, "Edward Evan Evans-Pritchard", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/515.

⁶⁴ Glazier & Flowerday, "Introduction", 1-2.

⁶⁵ Engin, "Din Antropolojisi Üzerine Kısa Bilgiler", 186-187.

kavramından söz edebilmek için mevcut durumun anlaşılması ve daha iyi bir çözüm için mevcut eğilimlerin, davranış ve tutumların altında yatan bu dini fenomenleri en iyi şekilde anlamak ve analiz etmek gerekir.⁶⁶

Dinî konular söz konusu olduğunda, din antropolojisi için geçerli olan durum toplumsal olanı ampirik olarak gözlemleyerek betimlemeye çalışmaktır. Gözlemler bağlamsal ve praksiyolojik⁶⁷ nitelikten yoksun olmamalıdır. Fiilî olarak ortaya çıkan toplumsal pratiklerin daha yakından incelenmesi ve araştırma konusuna daha ampirik ve analitik bir anlayışla yaklaşma gerekliliği önemlidir. Özellikle dinî konular söz konusu olduğunda antropolojik bir araştırmada amaçlanan husus şöyle ifade edilebilir:

Etnografik yaklaşım sayesinde araştırmacı, insanların normatif kodlarla, maddi, bedensel ve toplumsal kısıtlamalarla hangi karmaşık biçimlerde ilişki kurduklarını ve toplumsal pratikleri hangi bilinçli stratejilerin yönlendirdiğini betimleyebilir. İnsanların dinî bir topluluğa nasıl bağlandıkları, bu topluluklarla nasıl aidiyet kurdukları ve dinî öznelleşme süreçlerinin kültürel ve bireysel pratikleri nasıl etkilediğini daha karmaşık ve çoğulcu bir biçimde kavramamıza imkân sağlar.⁶⁸

Görüldüğü gibi din antropolojisi açısından dine yaklaşım çok yönlü bir çalışma ve çok alanlı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan en iyi sonuçlar, araştırmada tek bir yöntem ve görüş açısına bağlanmaktan ziyade, çeşitli yöntemlerin eleştirisi yapıldıktan ve ortak bir görüş sergilendikten sonra alınır. Özellikle dinin kültürle olan doğrudan ilişkisi, dini sadece belli yönlerden ele almanın ve bu şekilde onu anlamının pek de mümkün olmadığını göstermektedir. Antropolojik yöntem ve yaklaşımlar dinin mevcut kültürel sistem içinde edindiği rolü daha iyi anlamaya imkân sağlar. Bu bakımdan din antropolojisi soyut dini anlatımlar sergilemek yerine özellikle etnografik bilgiyle alanda yoğun betimlemeyle elde edilen verileri yorumlayarak anlamı yakalama çabası içindedir.

Din antropolojisinde araştırma yapmak için belli bakış açıları geliştirmek gerekmektedir. Her şeyden önce dine sadece teolojik düzeyde yaklaşılmamalıdır. Din antropolojisi çalışmalarında araştırmacının dini tutumu araştırmanın nesneliliği ile yakın ilişkilidir. Kendini dini alana konumlandıran bir araştırmacının araştırma alanında kendi duygularından bağımsız olarak hareket edip olanı tasvir etmesi gerekir. Aynı zamanda araştırma topluluğunun dini duygularından da etkilenmeden araştırma yapılmalıdır. Din antropolojisi araştırma yöntem ve tekniklerinde zamansal ve mekânsal farklılıkların göz önüne alınarak incelenmesi önemlidir. Bu bakış açısı kültürel etkinin göz önüne alınmasını elzem görmektedir. Araştırmacı için araştırma topluluğunun kendi değerlerini faydacı bulması ve bunu çeşitli dini kazanımlarla ifade etmesi doğaldır. Şayet dini alana konumlanmayan bir araştırmacının, araştırma alanındaki topluluğun bu dini dünya görüşlerini anlama yetisi zayıfsa bu çalışma nesnel bir çalışma olma özelliğini yitirir.

⁶⁶ Sedat Veyis Örnek, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966), VII.

⁶⁷ Eylem (Yun. Praksis), Edim. Genel olarak insan eylemlerini ifade eden bir kavram. Afşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*. (İstanbul: Bulut Yayınları, 5. Baskı 2005), 183, 212.

⁶⁸ Dupret vd., "Giriş", 10-11.

Dolayısıyla din antropolojisi dinler tarihi başta olmak üzere diğer alanlara da dini olguların anlaşılmasında daha geniş perspektifler sunma imkanına sahiptir.

Sonuç

Antropolojik çalışmaların evrimsel kimi yasalar çerçevesinde ortaya çıkmış olması, başlangıçta din çalışmalarında da evrimsel anlayışın basitten karmaşığa giden bir süreç olarak yürütülmesine neden olmuştur. Aradan geçen zaman diliminde çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiş ve uygulamaya konulmuştur. Birçok antropolojik çalışma din olgusunun sadece teosentrik perspektif yerine sosyo-kültürel süreçle birlikte daha iyi anlaşılabilceğini ortaya koymuştur. Bu bakımdan dinin ne olduğu ve nasıl anlaşılması gerektiği konusunda antropoloji alandan verilerle bu alanda önemli görevler üstlenmektedir. Dine dair yapılan araştırma ve değerlendirmeler antropoloji dışında dinler tarihinin doğuşuna zemin hazırlamış, din teolojik bir olgu olarak pozitivist bakış açısı dışında ele alınmıştır. Dine dair çeşitli kuramlar geliştirilmiş ve din olgusu çeşitli görüşlerin ortaya attıkları bu yöntem ve tekniklere göre değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu bağlamda özellikle antropolojik bilginin elde edilme sürecindeki bazı yaklaşımlar dini olgusunun daha iyi anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Kimi noktalarda dinler tarihi ve din antropoloji araştırmalarında belli kesişmeler söz konusu olmakla birlikte, sosyal/kültürel antropolojinin din araştırmalarında daha objektif sonuçlar elde etmede etkili olacağı düşüncesi öne sürülmüştür. Dolayısıyla etnografik verileri kullanması bakımından antropoloji, din araştırmaları için göz ardı edilmeyen bir alan olarak ön plana çıkmaktadır.

İlk ortaya çıktığı dönemlerde daha çok iptidai/geleneksel olarak tanımlanan gruplar üzerinde çalışan antropoloji, bu alanda belli teori ve yöntemlere sahipti. Ancak büyük dini geleneklerin incelenmesi durumu sosyal antropoloji açısından hala büyük sorunlar meydana getirmektedir. Küçük grupların ya da misyon hareketlerinden yoksun doğa ya da benzer nitelikli dinlerin aksine sürekli yayılma alanı genişleyen ve sürekli büyüme eğilimindeki dinlerin antropolojik açıdan incelenmesi için yeni yaklaşımlara her zaman ihtiyaç vardır. Özellikle göç, etnik ve dini savaşlar, kültürel ödünç almaların sebebiyet verdiği toplumsal alt-üst oluşlar mevcut toplumsal yapıları daima gözlemlemeyi ve analiz etmeyi gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda bu hareketlenmelerde her zaman olduğu gibi din olgusu ele alınmayı gerektiren temel konuların başında gelmektedir.

Toplumların hızlı değişimi ve teknolojik alandaki yenilikler doğal olarak dinin geleceği konusunda bazı tartışmaları kaçınılmaz kılmaktadır. Postmodern anlayışın dini olgulara kuşkulu yaklaşımı ve dinlerin toplumsal görünürlüklerini kültürel, siyasal ve sosyal tezahürlere indirgemesi önemli bir tartışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Antropoloji bu bakımdan dinin insan hayatındaki önemine dair gelecek tasavvurunun netleşmesinde özellikle teosentrik düşüncelerden bağımsız olarak çeşitli değerlendirme olanakları sunabilmektedir. Biyolojik ve kültürel bir varlık olarak insanın trans-hümanizm evresi olarak adlandırılan çağımızda insan-makine etkileşiminin dinin toplumdaki konumunu tartışmaya açmaktadır. Bu bakımdan çoğunlukla bu tür gelişmelerin ve çalışmaların olası yıkıcı etkilerine karşı antropolojik perspektif oldukça önem kazanmaktadır. Antropolojinin insanın ve toplumların bilinmeyen yönlerini araştırma çabası, günümüz ve gelecekte insanların tekdüze bir yaşam yerine kültürel (aynı zamanda biyolojik) farklılıkları korumak için iyi bir imkân sunmaktadır. Bu bağlamda din gerek

teosentrik, gerekse de kültürel bir unsur olarak ele alınsın, daima bu çalışmaların odağında olma niteliğini koruyacaktır.

Kaynakça

- Aktulum, Kubilay. "İmgelemin Antropolojik Yapıları" ve Folklor: Gilbert Durand'ın Arketipsel Sınıflandırma Modeline Giriş". *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* 19/19 (2018), 1-16.
- Alıcı, Mustafa. "Kutsal'a Giden Yol: Dinler Tarihi'nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (Nisan 2005), 73-120.
- Alıcı, Mustafa. *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Alıcı, Mustafa. *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Alıcı, Mustafa. "Çağdaş Din Bilimleri Metodolojisinde Modernizm-Postmodernizm Tartışmaları". *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 5/12 (Mayıs 2017), 35-49.
- Asad, Talal. "Antropolojik Bir Kategori Olarak Dinin İnşası". *Milel ve Nihal* 4/2 (2007), 103-137.
- Atay, Tayfun. *Din Hayattan Çıkar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Aydın, Mehmet. *Dinler Tarihine Giriş*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2004.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005.
- Bates, Daniel G. *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*. çev. Suavi Aydın vd. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Çınar, Aliye. *Sosyolojik ve Antropolojik Açından Dine Bakış*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Demirci, Kürşat. *Dinler Tarihinin Meseleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Douglas, Mary. *Saflık ve Tehlike: Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi*. çev. Emine Ayhan. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.
- Dupret, Baudouin vd. "Giriş". *İslami Pratiklere Etnografik Yaklaşımlar*. ed. Baudouin Dupret vd. 9-18. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2017.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. çev. Fuat Aydın. Ankara: Eskiyeeni Yayınları, 2011.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Aslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009.
- Engin, İsmail. "Din Antropolojisi Üzerine Kısa Bilgiler". *Folklor/Edebiyat* VI/22 (2000), 181-192.

- Evans & Pritchard, Edward Evan. *Theories of Primitive Religion*. London: Oxford University Press, 1965.
- Evans-Pritchard, Edward Evan. *İlkelerde Din*. çev. Hüsen Portakal. Ankara: Öteki Yayınevi, 1999.
- Glazier, Stephen D. & Flowerday, Charles A. "Introduction". *Selected Readings in the Anthropology of Religion: Theoretical and Methodological Essays*. ed. Stephen D. Glazier & Charles A. Flowerday. 1-13. London: Praeger, 2003.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 1998.
- Güvenç, Bozkurt. *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Harman, Ömer Faruk. "Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı (Doğu-Batı)". *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*. ed. Ali İsmail Güngör vd. 23-48. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Yayınları, 2010.
- İzutsu, Tochihiro. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Jackson, Robert. *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*. çev. Üzeyir Ok-M. Ali Özkan. İstanbul: Dem Yayınları, 2005.
- Kehler, Günter. "Din Sosyolojisi". çev. Mehmet Emin Köktaş. *Din Sosyolojisi*. ed. Yasin Aktay & Mehmet Emin Köktaş. 21-118. Ankara: Vadi Yayınları, 2007.
- Küçük, Abdurrahman vd.. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 10. Basım, 2018.
- Lévi-Strauss, Claude. *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*. çev. Akın Terzi. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Malinowski, Bronislaw. *Büyük, Bilim ve Din*. çev. Saadet Özkal. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2000.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. Osman Akınhay & Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988.
- Morris, Brain. *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*. çev. Tayfun Atay. Ankara: İmge Yayınevi, 2004.
- Morris, Brain. *Religion and Anthropology: A Critical Introduction*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Örnek, Sedat Veyis. *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966.
- Örnek, Sedat Veyis. *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 2000.
- Özbudun, Sibel. *Antropoloji Gözüyle: Sınıf, Kültür, Kimlik Yazıları*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2014.
- Özbudun, Sibel vd.. *Antropoloji: Kuramlar/ Kuramcılar*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2007.

- Özbudun, Sibel. *Antropoloji Sözlüğü*. ed. Kudret Emiroğlu & Suavi Aydın. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Rutledge, Paul. "Anthropology of Religion: Three Major Anthropological Figures in Contemporary Religious Thought". *The East Asia Journal of Theology* 3/1 (1985), 76-87.
- Spencer, Herbert. *The Principles of Sociology*. New York: Appleton and Company, 1897.
- Temren, Belkıs. "Din Antropolojisi Açısından İnanç ve Din Olgusuna İlişkin Bir Değerlendirme". *AÜDTCF Dergisi* 38/1-2 (1998), 301-311.
- Timuçin, Afşar. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Bulut Yayınları, 5. Baskı, 2004.
- Tümer, Günay. "Çeşitli Yönleriyle Din". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1986), 213-267.
- Tylor, Edward Burnett. *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Religion, Art and Custom*. London: Murray, 1871.
- Ünal, Mustafa. *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama*. Kayseri: Geçit Yayınları, 1999.
- Ünal, Mustafa. "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Normatizm Sorununa Fenomenolojik Bir Çözüm Denemesi -Kapsayıcı Fenomenoloji-". *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*. ed. Ali İsmail Güngör vd. 129-143. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010.
- Yel, Ali Murat. "Edward Evan Evans-Pritchard". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

